

О. М. Петречко

Релігія як інструмент політики Помпея Великого

остать Помпея Великого викликає значний інтерес у сучасній історіографії. Водночас чимало аспектів його політичної діяльності, мотиви тих чи тих рішень залишаються контрверсійними. Дехто вважає політику Помпея продовженням політики Сулли. Рональд Сайм уподібнює Помпея до Сулли та Цезаря як лідера монархічної фракції [1, р. 250]. Джейн Пенроуз стверджує: «Сулла помер, а Помпей був його наступником у Римі, спраглий до військової слави, щоб зміцнити свої політичні успіхи» [2, р. 92]. Натомість Грем Віллі вважає, що Помпей «бачив себе Цінцінатом, а не Суллою» [3, р. 558].

Релігійна політика Помпея є однією із найменш досліджених тем у сучасній історіографії. Федеріко Сантанджело звертає увагу на те, що зацікавленості ставленням Помпея до релігії також немає і у античних авторів: «У біографії Плутарха не розглядається проблема ставлення Помпея до релігії, на відміну від життєписів Сулли та Цезаря... Плутарх не згадує, що Помпей освятив храм Геркулесу у Римі і що цей храм носив його ім'я щонайменше до I ст. н. е.» З одного боку це можна пояснити тим, що «Помпей не доклав достатньо зусиль для того, щоб привернути увагу до своєї набожності та особливостей своїх взаємин з богами» [4, р. 228, 233], з іншого — тим, що історична пам'ять здебільшого буває не надто прихильною до переможених. Вивчення релігійної політики Помпея дозволить глибше зрозуміти логіку політичного процесу того часу, з'ясувати мотиви рішень Помпея та причини його поразки у громадянській війні.

Релігія займала помітне місце у житті римського суспільства і була важливим інструментом політичної боротьби у Стародавньому Римі. Римляни поважали та шанували своїх богів, здійснювали їм жертвоприношення і сподівалися на їхню підтримку. Очевидно Помпей розумів, що релігія є силою, яку не можна залишити поза увагою. Помпей, як і інші політичні діячі того часу, намагався використати релігію у власних цілях. Джон Мачигроссо цілком вірно зазначає: «Для великих мужів останніх десятиліть Республіки, храмове будівництво стало частиною арсеналу політичної конкуренції» [5, р. 181].

Помпей шанував багатьох богів, зокрема Юпітера. Він надав Кабірї статус міста, дав йому назву Діосполіс (*Διοσπολις* — місто Зевса, згодом — Неокесарія *Νεοκαισάρεια*)¹. Пов'язані із Юпітером атрибути з'являються на монетах, що карбуються прихильниками Помпея. У 55 р. до н. е. Квінт Кассій Лонгін карбує денарій із зображенням

¹ Strabo 12.3.31: *τὰ δὲ Κάβειρα Πομπηίου σκευάσαντος εἰς πόλιν καὶ καλέσαντος Διόσπολιν, ἐκείνη προσκατεσκεύασε καὶ Σεβαστήν μετωνόμασε.*

Генія римського народу на аверсі та орла і блискавки на реверсі (RRC 428.3) — атрибути ауспіцій, тісно пов'язані з Юпітером [6, р. 181], а також *lituus* та *capis* — символи авгурата. Сулла був першим, хто використав *lituus* та *capis* на монеті у 84/83 р. до н. е. (RRC 359.1) [6, р. 179; 7, р. 467; 8, р. 64–65]. У 49 р. до н. е. пересувний монетний двір у таборі Помпея, на Сицилії, карбує монету, реверс якої містив зображення Юпітера, блискавку та орла (VMCRR Sicily 1; RSC Cornelia 64 a).

До деяких богів Помпей демонстрував особливу повагу. Стефан Вейнсток вважає, що головними божествами Помпея були *Venus Victrix* і *Hercules Invictus* [9, р. 232]. Це були божества перемоги. Помпей збудував храми *Hercules Invictus*, *Venus Victrix* і, можливо, *Minerva Victrix*: «це було більше, ніж будь-хто ще зробив коли-небудь для божеств перемоги» [10, р. 228]. Каміл Копій стверджує, що «всі монети, які можна пов'язати з Помпеем Великим, стосуються теології перемоги» [11, р. 150].

У третій книзі «*De architectura*» Вітрувій Полліон розповідає про декілька храмів, збудованих в ареостилі, фронти яких було прикрашено за етрусським звичаєм глиняними чи позолоченими мідними статуями. Зокрема мова йде про храм *Herculis Pompeiani* поблизу *Circus Maximus* (Vit. 3.3.5). Бог, для якого було збудовано цей храм, був відомий як *Hercules Pompeianus* [12, р. 66–67]. Важко сказати однозначно чи був цей храм збудований Помпеем, чи тільки відреставрований ним. Освячений він був, ймовірно, 12 серпня, хоча про рік цієї події сказати щось певне важко [13, р. 256]. Про цей храм говорить також Пліній Старший у контексті розповіді про статую Геркулеса, роботи знаменитого скульптора Мірона. Пліній зазначає, що ця статуя була розташована у храмі Помпея Великого поблизу *Circus Maximus* (*apud circum maximum in aede Pompei Magni*) (Plin. Nat. 34.57). Великі сподівання, які покладав Помпей на підтримку Геркулеса, засвідчує парол у його війську при Фарсалі — Геркулес Непереможний (*Hercules Invictus* — *Ἡρακλῆς ἀνίκητος*) (App. BC 2.11.76). Прихильність до Геркулеса відображена також на монетах соратників Помпея (RRC 426/4b).

Федеріко Сантанджело висловлює обґрунтовані припущення щодо чинників, які могли викликати особливу прихильність Помпея до Геркулеса. Зокрема: Геркулес був одним з численних божеств, щодо яких Сулла, наставник Помпея, заявляв про особливі зв'язки; Помпей міг зазнати сильного впливу міфу Геркулеса, який зберігся в Іспанії, де він провів декілька років під час кампанії проти Серторія; Геркулес у грецькому світі асоціювався з Олександром Великим, Помпей був захоплений Геркулесом з огляду на практику Олександра і, можливо, Мітрідата Євпатора; в образі Геркулеса Помпей побачив прояв найвищого рівня військової майстерності [4, р. 229–230].

Помпей не був першим і не був останнім, хто ототожнював себе з образом Олександра Великого. Помпей прагнув здобути славу полководця рівного Олександру. Можливо, йому також імпонувала ідея прижиттєвого отримання божественних почестей. На певному етапі політичної кар'єри Помпея досягнення такого результату видавалося реалістичним. Пліній Старший говорить, що перемоги та тріумфи Помпея рівні не лише досягненням Олександра Великого, але навіть досягненням Геркулеса та Батька Лібера¹. За свідченням Саллюстія, ще у юнацькі роки Помпей прихильники переконали його у схожості з царем Олександром, і він намагався бути гідним його звершень та справ: «*Sed Pompeius a prima adulescentia sermone fautorum similem fore se credens Alexandro regi facta consultaque eius quidem aemulatus erat*» (Sal. Hist. 3.88). Він за будь-якої нагоди підкреслював свою схожість з Олександром: «Помпей мріяв стати другим Олександром [9, р. 37]». Подібно до Олександра,

¹ Plin. Nat. 7.95: *Verum ad decus imperii Romani, non solum ad viri unius, pertinet victoriarum Pompei Magni titulos omnes triumphosque hoc in loco nuncupari, aequato non modo Alexandri Magni rerum fulgore, sed etiam Herculis prope ac Liberi patris.*

Помпей засновував нові міста та відбудовував зруйновані війною¹. Після перемоги над Мітрідатом, у речах царя знайшли плащ Олександра Великого, який Помпей одягнув під час тріумфу (App. Mith. 17.117). Достатньо обґрунтованою видається така характеристика Помпея: «наслідувач Олександра» [14, р. 129].

Атмосфера I ст. до н. е. сприяла амбітним планам Помпея. У цей час швидкими темпами формується культ великих особистостей, поширюються ідеї про їх винятковість [15, с. 155]. Перший відомий випадок божественного культу живої людини датується кінцем V ст. до н. е., коли спартанський полководець Лісандр отримав такі почесті на Самосі: «πρώτῳ μὲν γάρ, ὡς ἱστορεῖ Δοῦρις, Ἑλλήνων ἐκείνῳ βωμοὺς αἱ πόλεις ἀνέστησαν ὡς θεῶ καὶ θυσίας ἔθυσαν, εἰς πρῶτον δὲ παιᾶνες ἤσθησαν» (Plut. Lys. 18). Філіп Македонський, за словами Ісократу, досягнув такої могутності, що йому залишилося тільки стати богом: «οὐδὲν γὰρ ἔσται λοιπὸν εἰ πλὴν θεὸν γενέσθαι» (Isoc. Ep. 3. 5). Олександр Македонський отримав божественні почесті ще за життя. Плутарх говорить, що Олександр сам не вірив у своє божественне походження й не хизувався ним, але користувався цим як засобом для уярмлення інших (ἀλλὰ τοὺς ἄλλους καταδουλούμενος τῇ δόξῃ τῆς θεϊότητος) (Plut. Alex. 28). Олександра та його наступників називали богами за життя і після смерті. Жителі елліністичних царств звикли звертатися до своїх правителів, як до богів: спаситель, благодійник (εὐεργέτης) чи пан (κύριος і δεσπότης) [16, р. 20]. Грецьке *κύριος* було еквівалентом латинського *dominus*. Вшанування могло обмежуватися окремим містом, а могло бути поширеним на значній території, як це було в елліністичних імперіях діадохів. У античних містах Причорномор'я, захищених Мітрідатом Великим від варварської загрози, поширюються культу, пов'язані із вшануванням його як нового Діоніса і Геракла. Згодом успішні дії Мітрідата проти римлян надихнули пергамців на помпезне вшанування царя. Опис Плутархом цієї церемонії (Plut. Sulla 11) дав підстави Є. Молеву глумачити її як апофеоз Мітрідата [17, с. 49, 67]. Після встановлення римського контролю над Малою Азією на півострові поширився культ римських намісників. Він міг зникнути одразу після смерті обожненого чи зберігатися досить тривалий час. Першим з римлян, що удостоївся такої честі від греків, став Тит Квінкцій Фламінін. Мешканці Халкідиди вшановували його протягом століть: «ἔτι δὲ καὶ καθ' ἡμᾶς ἱερεὺς χειροτονητὸς ἀπεδείκνυτο Τίτου, καὶ θύσαντες αὐτῷ τῶν σπονδῶν γενομένων ἄδουσι παιᾶνα πελοπιμένον» (Plut. Flam. 16–17). Вістар римському посадовцю знайдено на території Понту у Зелі, що на південний схід від Амасії [18, р. 43].

У цьому контексті не видається дивним те, що під час перебування Помпея на Сході він удостоївся божественних почестей: «На його честь було перейменовано місяць у Мітілені; у нього був культ на острові Делос, з культовими службовцями, *Pompeïastai*, що засвідчено даними епіграфіки; його шанували як «спасителя» на Самосі та у Мітілені; також можливо, що для його культу насправді були збудовані храми» [19, р. 147]. На могилі Помпея у Єгипті було розміщено епітафію: «Яка жалюгідна могила тут для того, хто володів храмами в достатку» (τῷ ναοῖς βρῖθοντι πόση σπάνις ἔπλετο τύμβου) (App. BC 2.12.86). Діон Кассій, розповідаючи про єгипетську подорож імператора Адріана у 122 р. н. е., ті ж слова вкладає в уста принцепса: «διὰ δὲ τῆς Ἰουδαίας μετὰ ταῦτα ἐς Αἴγυπτον παριὼν καὶ ἐνήγισε τῷ Πομπηίῳ: πρὸς ὃν καὶ τοῦτ' ἐπος ἀπορρήϊμα λέγεται τῷ ναοῖς βρῖθοντι πόση σπάνις ἔπλετο τύμβου» (Dio Cass. 69.11.1). Плутарх передає зміст звернених до Помпея вуличних графіті в Афінах: «ἐφ' ὅσον ὢν ἄνθρωπος

¹ App. Mith. 17.115: καὶ πόλεις ᾤκισεν ἐν μὲν Ἀρμενίᾳ τῇ βραχυτέρᾳ Νικόπολιν ἐπὶ τῇ νίκῃ, ἐν δὲ Πόντῳ Εὐπατορίαν, ἣν αὐτὸς μὲν ὁ εὐπάτωρ Μιθριδάτης ἔκτισε καὶ Εὐπατορίαν ἀνόμασεν ἀφ' ἑαυτοῦ, ὑποδεξαμένην δὲ Ῥωμαίους καθηγήκει, καὶ ὁ Πομπηῖος ἐγείρας Μαγνόπολιν ἐκάλει. ἐν δὲ Καππαδοκίᾳ Μάζακα, ὑπὸ τοῦ πολέμου λελυμασμένην ἐς τέλος, ἤγειρεν αὐθις. καὶ ἑτέρας πολλαχοῦ κατενεχθείσας ἢ βεβλαμμένας διωρθοῦτο περὶ τε τὸν Πόντον καὶ Παλαιστίνην καὶ κοίλην Συρίαν καὶ Κιλικίαν, ἐν ἧ δὴ καὶ μάλιστα τοὺς ληστὰς συνώκιζε. καὶ ἡ πόλις ἢ πάλαι Σόλοι νῦν Πομπηῖόπολις ἐστίν.

οἶδας, ἐπὶ τοσοῦτον εἶ θεός» (Plut. Pomp. 27.3). Ці слова перегукуються з уявленнями про Геркулеса, героя надзвичайної сили, який після смерті удостоївся місця серед богів.

Свого часу Сулла проголосив своєю покровителькою Венеру. Те саме згодом декларували Помпей і Цезар [20, s. 66]. Вшанування Венери Помпеем відбувалося одночасно із вшануванням Геркулеса. Федеріко Сантанджело вказує на те, що культу Венери та Геркулеса були покликані посилювати та взаємодоповнювати один одного [4, p. 232]. Особливе ставлення Помпея до Венери відображене на монетах. У 57–56 рр. до н. е. прихильники Помпея Консідій Ноніан та Фавст Корнелій Сулла карбують монети із зображеннями Венери, на реверсі однієї зображався храм Венери, на реверсі іншої три трофеї, що символізують перемоги Помпея у трьох частинах світу [RRC 424/1; 426/3].

12 серпня 55 р. до н. е. Помпей освятив перший у Римі кам'яний театр, складовою частиною якого було чотири або п'ять вівтарів [21, p. 52–53; 22, p. 383–384]. Федеріко Сантанджело підкреслює збіг дати освячення храму Геркулеса і вівтарів у новому кам'яному театрі — 12 серпня. Він вбачає причину такого збігу в тому, що «Помпей розглядав Венеру і Геркулеса як нероздільні та необхідні елементи своєї пропаганди і свого політичного дискурсу» [4, p. 232]. *Fasti Amiterni* та *Fasti Alliferni* повідомляють, що божествами, яким було присвячено вівтарі у храмі Помпея, були *Venus Victrix*, *Honos*, *Virtus*, *Felicitas* і, ймовірно, *Victoria*: «*Veneri victrici, Hon(ori) Virt(uti), Felicitati in theatro marmoreo*», «*V(eneri) v(ictrici), H(onori) V(irtuti), V....., Felicitati in theatro Pompei*» (CIL, I², p. 324). Стефан Вейнсток вважає, що *Venus Victrix* та *Felicitas* зумовлені концепцією Сулли щодо *Venus Felix* і *Victoria*, в той час як *Honos* і *Virtus* нагадують нам Марія [10, p. 229]. Помпей демонструє прихильність до божеств, котрі уособлювали традиційні римські чесноти. Володіння римськими чеснотами було необхідною передумовою вдалої політичної кар'єри. Політична пропаганда згодом пов'язуватиме з Октавіаном повернення у Рим традиційних республіканських чеснот. У 17 р. до н. е. Гораций напише: «*iam Fides et Pax et Honos Pudorque priscus et neglecta redire Virtus...*» (Hor. Carm. saec. 57–59). За рішенням сенату золотий щит з написом, що прославляв чесноти Августа, був поставлений в курії Юлія: (*clupeusque aureus*) in (c)uriiá Iúliá posítus, quem mihi senatum (populumque Romanum) dare virtutis cle[m](entia)e iustitia(e) pietatis caussa testatum) est pe(r) e)ius clúpei | (inscription)em (RG 34). Копія цього напису дійшла до нас на золотому щиті з Арелати (суч. Арль): «*Senatus / populusque Romanus / Imp(eratori) Caesari divi f(ilio) Augusto / co(n)s(uli) VIII dedit clupeum / virtutis clementiae / iustitiae pietatis erga / deos patriamque*» (AE 1952, 165). Ці чотири чесноти (*Virtus* — Мужність, *Clementia* — Милосердя, *Iustitia* — Справедливість та *Pietas* — Благочестя) з'являються досить часто в написах [23, p. 196]. Отже, ідеологічне обґрунтування особливого становища Помпея в державі значною мірою опиралося на ті ж засади, на яких згодом базуватиметься ідеологічне обґрунтування особливого становища засновника системи принципату. Першою серед чеснот Августа вказана *virtus*. Ця ж чеснота пропагувалася як така, що притаманна Помпею та, зрештою, і Цезарю. Ціцерон вихваляє *virtus* як Помпея, так і Цезаря: «*omnia sunt externa unius virtute terra marique pacata*» (Cic. Catil. 2.5.11); «*divina virtus*» (Cic. Marc. 8.26).

За свідченням Тертулліана, щоб обійти заборону на спорудження постійних театрів, Помпей збудував над своїм кам'яним театром храм *Venus Victrix*. Ряди сидінь театру були водночас сходами, що вели до храму. Скликаючи народ на освячення театру, Помпей подавав його як освячення храму *Venus Victrix*¹. Деякі дослідники заперечують

¹ Tert. Spect. 10: *Itaque Pompeius Magnus solo theatro suo minor cum illam arcem omnium turpitudinum extruxisset, veritus quandoque memoriae suae censoriam animadversionem Veneris aedem superposuit et ad dedicationem edicto populum vocans non theatrum, sed Veneris templum nuncupavit, cui subiecimus, inquit, gradus spectaculorum; Gel. 10.1.7: cum Pompeius "inquit" aedem Victoriae dedicaturus foret, cuius gradus vicem theatri essent.*

вагомість цього свідчення Тертуліана [24, р. 168]. Ерік Орлін вважає крайній скептицизм Тертуліана недоречним [12, р. 68]. Інші дослідники погоджуються з оцінкою Тертуліана. Пауль Цанкер стверджує, що Помпей «вважав за необхідне вдати нібито величезний глядацький зал був лише додатком до невеликого храму його покровительки *Venus Victrix*, встановленого над ним» [25, р. 21]. Д. Хенсон говорить, що «Архітектурно, незважаючи на твердження Помпея про освячення ним головно храму, театр був тепер домінантним елементом навіть більшою мірою, ніж це було у пізніших зразках такого поєднання» [21, р. 55]. Можна погодитися з Френком Сіром, який вважає, що «Попри риторику Помпей просто слідував давній традиції. Театри з храмами безпосередньо позаду *cavea* виявлені у декількох святилищах у Лації, таких як Габії, Пренесте, Тіволі та П'єтрабонданте і навіть тимчасові театри Рима часто будувалися поблизу храмів» [26, р. 58].

Візуально не театр, а саме храм *Venus Victrix* домінував над цілим комплексом. Епітет *Victrix*, можливо, має безпосередній зв'язок з успіхами Риму на Сході [4, р. 231]. Цілком можливо, що Помпею залежало на пропаганді успіхів Риму лише остільки, оскільки йшлося про його власні досягнення. Можливо мав рацію Гонсалес Лодж, який дав таку оцінку Помпею: «Для зовнішнього світу Помпей був *Magnus*, для себе він все більше і більше ставав *Maximus*» [27, р. 141]. Ерік Орлін обґрунтовано стверджує: «Цей комплекс, звичайно, був покликаний зосередити увагу на самому Помпеї, а не на общині» [28, р. 196]. Схожу думку висловлює Сюзанна Гьодде: «Помпей використав театр, щоб підготувати ґрунт для себе, використав візуально вражаючу архітектуру театру та присутність Венери, від якої залежали перемоги Риму, щоб забезпечити себе як політичного діяча ефективною та виразною спорудою» [29, р. 345]. Існують підстави пов'язувати театральний будинок з оточуючим середовищем та культом елліністичного правителя. Але археологічні свідчення щодо споруд, присвячених елліністичному культу правителя, є непевними [21, р. 37, 54].

Особливе місце у релігійній політиці Помпея займала богиня Мінерва. У 50 р. до н. е. Помпей збудував три храми: *Minervium*, *Iseum* і *Serapeum* [30, р. 28]. Про *Delubrum Minervae*, освячений Помпеєм, говорить Пліній Старший і наводить зміст присвятного напису: «*hos ergo honores urbi tribuit in delubro Minervae quod ex tanubiis dicabat: Cn. Pompeius Magnus imperator bello XXX annorum confecto fuis fugatis occisis in deditionem acceptis hominum centiens viciens semel LXXXIII depressis aut captis navibus DCCCXLVI oppidis castellis MDXXXVIII in fidem receptis terris a Maeotis ad Rubrum mare subactis votum merito Minervae*» (Plin. 7.97). Більше нічого певного сказати про цей храм ми не можемо [22, р. 255]. Ерік Орлін, аналізуючи свідчення Плінія, висловлює припущення, що цей храм міг бути збудований на Сході: «цілком можливо, що храм, якщо насправді то був храм, був збудований на Сході, особливо беручи до уваги те, що Пліній описував східні подвиги Помпея» [28, р. 133–134]. Не відкидаючи таку можливість зауважимо, що є вагомі підстави локалізувати *Delubrum Minervae* на місці, де сьогодні розташована церква *Santa Maria sopra Minerva*, зведена у 1280 році [31, р. 164; 32, 151, 153]. Діодор передає текст напису, у якому наприкінці зазначено, що Помпей, вилучивши споруджені для богів статуї, зображення та інші цінності, які він прийняв від ворога, присвятив богині (Мінерві) 12,060 шматків золота і 307 талантів срібла: «*τοὺς τε ἀνδριάντας καὶ τὰ λοιπὰ ἀφιδρύματα τῶν θεῶν καὶ τὸν λοιπὸν κόσμον τῶν πολεμίων ἀφελόμενος ἀνέθηκε τῇ θεῷ χρυσοῦς μυρίου καὶ διαχιλίου ἐξήκοντα, ἀργυρίου τέλαντα τριακόσια ἑπτὰ*» (Diod. 40.4).

Мотиви особливого ставлення Помпея до Мінерви залишаються нез'ясованими. Мінерву ототожнювали з грецькою Афіною. У цьому контексті можна звернути увагу на добрі взаємини Помпея з такими містами як Афіни та Іліон, у яких важливу роль відігравав культ Афіни [4, р. 222].

У Малій Азії грецьку Афіну ототожнювали з богинею Ма. У 80-х рр. I ст. до н. е. Сулла запровадив культ Ма у Римі [22, р. 58; 33, р. 199–200]. Потрібно звернути увагу

на зв'язок між вшануванням богини Ма і вшануванням правителя на Сході. С. Саприкін зазначає, що культ Ма та її *páredroi* (πάρεδροι) у святилищах Комани Каппадокійської і Комани Понтійської був організований так, що царя сприймали як *páredros* (πάρεδρος) богині Ма. Саме тут формувалося ідеологічне підґрунтя царського культу Мітрідата Євпатора. Помпей виділив Комані Понтійській 60 стадій землі, яка увійшла до складу священних земель храму [34, с. 253; 35, с. 27–28]. Ймовірно, шанобливе ставлення Помпея до культу богині Ма було не лише наслідуюнням політики Сулли. Мабуть є підстави говорити про схвальне ставлення Помпея до східної практики вшанування правителів божественними почестями.

Деякі слів потрібно сказати про забобонність Помпея. Існують достатні підстави вважати, що усі верстви римського суспільства були забобонними. Очевидно, наприкінці Республіки рівень забобонності римського суспільства був дуже високий: «було більше забобонності ніж релігії серед людей, які, можливо, ніколи не були надто набожними» [36, р. 100]. Під *superstitio* (δεισιδαιμονία) розуміли і пересічний, нешкідливий для держави забобон, і небезпечний для суспільного спокою релігійний рух. Різноманітні форми магії, астрологія та вегетаріанство вважалися *superstitio*. Плутарх визначає страх як основну ознаку *δεισιδαιμονία*. Він вважає проявом *superstitio* тлумачення сновидінь (Plut. De Super. 3). Позиція Плутарха не відрізняється від висловленої раніше позиції Цицерона, який вважає проявами *superstitio* віру у віщування, знамення і тлумачення сновидінь (Cic. Div. II. 72. 149–150; Nat. D. I. 55). У цьому контексті можна говорити про забобонність Помпея. Зокрема, з одного боку він був підбадьорений, а з іншого — збентежений сновидінням напередодні битви під Фарсалом: «καὶ τὰ μὲν ἐθάρρει, τὰ δὲ ὑπέθραττεν αὐτὸν ἡ ὄψις» (Plut. Pomp. 68.2). Про цей сон Помпея розповідає також Аппіан (App. BC 2.69). Очевидно, Помпей був забобонний так само, як більшість людей того часу.

Отже, Помпей демонстрував особливу прихильність до божеств перемоги. У нас є достатні підстави стверджувати, що релігійна політика Помпея проводилася під впливом релігійної політики Олександра Великого, Мітрідата Великого і Сулли. Помпей не сформулював власну, чітку, до кінця продуману та прийнятну для більшості римлян релігійну концепцію. Його релігійність поєднувалася із забобонністю. Він не демонстрував особливої принциповості у питаннях релігії, віддавав перевагу вшануванню того чи іншого божества в залежності від політичної кон'юнктури. Побудова храму *Venus Victrix* мала на меті, окрім іншого, відвернути від нього осуд цензорів за зведення в Римі кам'яного театру. У Римі він виказував особливу прихильність Венері, на грецькому Сході — Афіні. Помпея не бентежила підтримка Афіною ахейців у війні з троянцями, від яких вели своє походження римляни. Він вступив у змагання з Цезарем за прихильність Венери. У цій боротьбі Помпей не міг перемогти нащадка Юла, Енея і самої Венери. Він використовував релігію для досягнення політичних цілей, не цурався почестей, які межують з божественними. Помпей був великим республіканцем, але не римським Олександром. Закономірно, що поруч із життєписом великого Македонця Плутарх розмістив життєпис не Помпея, а Цезаря.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Syme R.* The Roman revolution. — Oxf.; N. Y., 1960.
2. *Penrose J.* Rome and her enemies: an empire created and destroyed by war. — Oxf.; N. Y., 2008.
3. *Wylle G.* The Road to Pharsalus // *Latomus*. — 1992. — Fasc. 3. — T. 51.
4. *Santangelo F.* Pompey and Religion // *Hermes*. — 2007. — Heft 2. — Bd. 135.
5. *Muccigrosso J.* Religion and politics: did the Romans scruple about the placement of their temples? // *Religion in Republican Italy*. — Cambridge, 2006.
6. *Stewart R.* The Jug and Lituus on Roman Republican Coin Types: Ritual Symbols and Political Power // *Phoenix*. — 1997. — № 2. — Vol. 51.

7. Dillon M., Garland L. Ancient Rome: Social and Historical Documents from the Early Republic to the Death of Augustus. — L.; N. Y., 2015.
8. Koortbojian M. The Divinization of Caesar and Augustus: Precedents, Consequences, Implications. — N. Y., 2013.
9. Weinstock S. Divus Julius. — Oxf., 1971.
10. Weinstock S. Victor and Invictus // The Harvard Theological Review. — 1957. — No. 3. — Vol. 50.
11. Kopij K. The Coins Related to Pompey the Great through the Lens of the theology of Victory // Proceedings of the 6th International Numismatic Congress in Croatia, University of Zadar, Zadar, Croatia, September 26–29, 2010. — Rijeka, 2011.
12. Orlin E. Urban Religion in the Middle and Late Republic // A companion to Roman religion. — Oxf., 2007.
13. Platner S. A Topographical Dictionary of Ancient Rome. — L., 1929.
14. Guest C. The understanding of ornament in the Italian Renaissance. — Boston, 2016.
15. Сморчков А. М. Религия и власть в Римской Республике: магистраты, жрецы, храмы. — М., 2012.
16. Scott K. The imperial cult under Flavians. — N. Y., 1975.
17. Молев Е. А. Властитель Понта. — Нижний Новгород, 1995.
18. Price S. R. F. Rituals and power: The Roman imperial cult in Asia Minor. — Cambridge, 1986.
19. Beard M., North J., Price S. Religions of Rome. — Cambridge, 1998.
20. Rüpke J. Die Religion der Römer. — München, 2001.
21. Hanson J. A. Roman theater-temples. — Princeton, 1959.
22. Richardson L. A New Topographical Dictionary of Ancient Rome. — Baltimore; L., 1992.
23. Hurler F. The Roman Emperor and the Imperial Family // The Oxford handbook of Roman epigraphy. — N. Y., 2015.
24. Kopij K. Opera Pompei and the Theology of Victory // Studies in Ancient Art and Civilization. — Krakow, 2010. — Pars 14.
25. Zanker P. The Power of Images in the Age of Augustus. — Ann Arbor, 1988.
26. Sear F. Roman theatres: an architectural study. — Oxf., 2006.
27. Lodge G. Caesar, Cicero, and Pompey // The Classical Weekly. — 1920. — No. 18. — Vol. 13.
28. Orlin E. Temples, religion, and politics in the Roman Republic. — Leiden; N. Y., 1997.
29. Gödde S. Theater // A companion to the archaeology of religion in the ancient world. — Hoboken, 2015.
30. Clark M. Walking through Rome: A Guide to Interesting Sites in the Eternal City. — Bloomington, 2013.
31. Benko S. The Virgin Goddess: Studies in the Pagan and Christian Roots of Mariology. — Leiden; N. Y., 1993.
32. Masi S., De Leonardis S. Rome and the Vatican: art and history. — Firenze, 2007.
33. Orlin E. Foreign cults in Rome: creating a Roman Empire. — Oxf.; N. Y., 2010.
34. Сапрыкин С. Понтийское царство: Государство греков и варваров в Причерноморье. — М., 1996.
35. Сапрыкин С. Религия и культы Понта эллинистического и римского времени. — М.; Тула, 2009.
36. Collins H. P. Decline and Fall of Pompey the Great // Greece & Rome. — 1953. — No. 66. — Vol. 22.

Резюме

Петречко О. М. Релігія як інструмент політики Помпея Великого

С
Т
А
Т
Ь
И

Помпей демонстрував особливу прихильність до божеств перемоги. Його релігійна політика зазнала впливу релігійної політики Олександра Великого, Мітрідата Великого і Сулли. Помпей не сформулював власну чітку, до кінця продуману та прийнятну для більшості римлян релігійну концепцію. Його релігійність поєднувалася із забобонністю. Він не демонстрував особливої принциповості у питаннях релігії, відавав

перевагу вшануванню того чи іншого божества в залежності від політичної кон'юнктури. У Римі Помпей виказував особливу прихильність Венері, на грецькому Сході — Афіні. Його не бентежила підтримка Афіною ахейців у війні з троянцями, від яких вели своє походження римляни. Помпей використовував релігію для досягнення політичних цілей, не цурався почесей, які межують з божественними.

Ключові слова: Рим, Помпей Великий, релігія, інструмент політики, культ, Венера, Геркулес, Мінерва.

Резюме

Петречко О. М. Религия как инструмент политики Помпея Великого

Помпей демонстрировал особое расположение к божествам победы. Его религиозная политика испытывала влияние религиозной политики Александра Великого, Митридата Великого и Суллы. Помпей не сформулировал собственную четкую, до конца продуманную и приемлемую для большинства римлян религиозную концепцию. Его религиозность сочеталась с суеверием. Он не демонстрировал особой принципиальности в вопросах религии, отдавал предпочтение чувству тому или иного божества исходя из политической конъюнктуры. В Риме Помпей выказывал особое расположение Венере, на греческом Востоке — Афине. Он не чувствовал неловкости от того, что Афина поддерживала ахейцев в войне против троянцев, от которых римляне вели свое происхождение. Помпей использовал религию для достижения политических целей, не отказываясь от почесей, которые граничат с божественными.

Ключевые слова: Рим, Помпей Великий, религия, инструмент политики, культ, Венера, Геркулес, Минерва.

Summary

O. Petrechko. Religion as a Policy Instrument of Pompey the Great

Pompey manifested special respect to the divinities of victory. His religious policy was under the influence of the religious policy led by Alexander the Great, Mithridates the Great and Sulla. Pompey did not formulate his own clear, completely thought-out and acceptable to the majority of Romans religious concept. His religiousness was connected with superstitiousness. He showed no particular adherence to principles in matters of religion and preferred to honor this or that deity depending on the political situation. Pompey showed special attachment to Venus in Rome, and in the Greek East to Athena. He did not feel any discomfort over the fact that Athena supported Achaean against the Trojans, from whom the Romans were descended. Pompey used religion for political purposes, not shunned honors, which were close to divine.

Key words: Rome, Pompey the Great, religion, policy instrument, cult, Venus, Hercules, Minerva.

